

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

3

*Lietuvos valstybės idėja
(XIX a.-XX a. pradžia)*

ŽALTVYKSLĖ

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

3

*Lietuvos valstybės idėja
(XIX a.-XX a. pradžia)*

ŽALTVYKSLĖ

Vilnius

1991

Redakcinė kolegija:

**Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla**

Recenzavo;

Gediminas Rudis

TURINYS

Pratarmė.....	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Vladas Strutavičius</i> . Konstituciniai sumanymai Lietuvoje XIX a. pradžioje (1806-1812 m.)	7
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . 1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judėjimo politinė programa	29
<i>David Fajnhauz</i> . 1863 metų pagrindinė valstybė Lietuvoje	41
<i>Arūnas Vyšniauskas</i> . Socialdemokratijos politinė transformacija 1896 metais	67
<i>Rimantas Miknys</i> . P. Višinskis ir Lietuvos nepriklausomybės idėja	133
<i>Arvydas Gaidys</i> . Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905-1907 m.)	139
<i>Rimantas Miknys</i> . Vilniaus autonomistai ir jų 1904-1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai ..	173
<i>Egidijus Motieka</i> . Didžiojo Vilniaus Seimo preliudija: Memorandumas Rusijos vyriausybei	199
<i>Raimundas Lopata</i> . Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914-1915 metais	231
<i>Raimundas Lopata</i> . Lietuvių politinių centrų sąveika 1915-1916 metais	253
<i>Česlovas Laurinavičius</i> . Pasvarstymai Naujųjų laikų Lietuvos valstybės pripažinimo klausimu	271
II. SENA DISKUSIJA. KUR TAŠA?	291
<i>Vanda Sruogienė</i> . Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. Atsakymas V. Trumpai	291
<i>Vincas Trumpa</i> . Pora pastabų dėl V. Sruogienės atsakymų.....	301

III. PUBLIKACIJOS	303
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įkūrimo manifestas (projektas). Parengė <i>V. Sirutavičius</i>	303
Atgimimo priešaušryje. Parengė <i>S. Jegelevičius</i>	311
Lietuvių krikščionių-demokratų partijos programos projektas. Parengė <i>A. Gaidys</i>	327
Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui grafiui <i>S. J. Vitei</i> (1905 m. lapkritis). Parengė <i>E. Motieka</i>	341
Lietuvos konstitucijų projektai 1916-1918 metais. Parengė <i>A. Grigaravičius</i>	351
1917 m. rugsėjo 18-22 d. Lietuvių konferencijos Vilniuje rezoliucijos projektas. Parengė <i>R. Lopata</i>	435
Mykolas Rōmeris. Juozas Pilsudskis. Parengė <i>E. Motieka</i>	441
<i>Egidijus Motieka</i> . Keletas žodžių apie <i>M. Rōmerio</i> straipsnį "Juozas Pilsudskis"	481
PODSUMOWANIE	487
SUMMARY.....	497

1863 METŲ POGRINDINĖ VALSTYBĖ LIETUVOJE

David Fajnhauz

Formaliai žiūrint 1984 m. rugsėjo 1 d. čekagiškio "Draugo" Nr. 174-ame pasirodęs Davido Fajnhauzo straipsnis "1863 metų pagrindinė valstybė Lietuvoje" galėtų būti pavadintas proginiu - 120 metų sukilimo žlugimo sukakčiai pažymėti. Išties, mokslinio-informacinio aparato stygius, pirmiausiai krentantis į akis, jau žinomų istoriografijoje faktų išdėstymas perša panašią charakteristiką. Tad "Studijų" redakcijai tenka atkreipti dėmesį į kelias aplinkybes, lėmusias šio teksto publikavimą 3-me leidinio tome. Pirmoji aplinkybė yra gan taikliai pasakyta paties autoriaus: tiesiogiai apie pagrindinę valstybę, kaip konspiruotą politinę instituciją lietuvių istoriografijoje nebuvo rašyta. Antra, ieškant atsakymo į klausimą, kaip vystėsi Lietuvos valstybės idėja praėjusio šimtmečio vidury, D. Fajnhauzo regėjimo kampas darosi ypač aktualus ir, net nerandant straipsnyje platesnio išaiškinimo tos politinės struktūros santykių su Lenkijos Karalystės sukilėliška pagrindine valstybe, galima teigti, kad tai inspiruoja gana produktyvią galimo tyrinėjimo kryptį. Galiausiai, istorikams (tiek mūsų, tiek lenkų) nereikia kvalifikuoti ar perkvalifikuoti straipsnio autoriaus. D. Fajnhauzo knygos (ypač paminėtinas D. Fajnhauzo veikalas "Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi 1846-1848" - Warszawa, 1965. - 403 p.) ir ilga mokslinio darbo praktika verčia tikėti, jog jo cituojami sakniai - autentiški, o pateikiami faktai ne išmislas. Mums gi šiuo atveju buvo svarbu ne tiek faktai, kiek naujos mintys, kurios istorijos mokslui ypač reikalingos.

"Studijų" red. pastaba

X X X

1863 metų sukilimas buvo ilgiausias ir didžiausias iš visų priešvalstybinių ginkluotų judėjimų Lietuvoje. Sukilimas buvo tūpiai surištas su vykstančia tuo pačiu metu masine

ginkluota kova Lenkijos Karalystėje, Gudijoje ir Ukrainoje. Šis darbas nėra skirtas 1863 m. sukilimo karo eigai nagrinėti, jo idėjinėms kryptims bei varančioms jėgoms plačiau nušviesti. Norėčiau šiuo kartu iškelti temą, į kurią per mažai buvo kreipiama dėmesio Lietuvos ir Lenkijos istoriografijoje. 1863-1864 m. išsivystė nauja, prieš tai nežinoma Lietuvoje institucija, kuri įgavo visas pagrindinės ar pusiau pagrindinės valstybės žymes. Kai kurie autoriai paliečia šį klausimą, bet neiškelia jo pirmosios svarbos. Aplamai imant, nėra specialių darbų, skirtų pagrindinės valstybės veikimo aspektams išnagrinėti.

Pagrindinės valdžios struktūra

Pagrindinė problema, kuri iš karto iškilo tuometiniam politiniam pagrindžiui Lenkijoje ir Lietuvoje, buvo revoliucinės valdžios struktūra. Atrodo, kad pastarosios forma ir vidaus organizacija sudarė vieną sunkiausių klausimų, su kuriuo turėjo susidurti konspiracijos vadovai. Pastarieji nematė prototipo ar modelio kitose Europos šalyse, nes praktiškai tautinio išsivadavimo judėjimams pagrindinė valstybinio pobūdžio valdžia ten nebuvo žinoma. Vienas 1861-1863 m. konspiracijos šulų, Oskar Awejde, pažymėjo: "Ilgą laiką mes negalėjome atrasti mūsų organizacinės mašinos sukūrimo modelio, kuris galėtų būti pritaikytas revoliucijos sąlygoms, nes slaptumo išlaikymas sudarė beveik neįveikiamą kliūtį". Nepakako grynai siaurų, sąmokslininkiško tipo formų, bet neįmanoma buvo "pritaikyti ir egzistuojančių pasaulyje vyriausybinių formų ir principų". Reikėjo skaitytis ir su tuo, kad pagrindinės valdžios organai turėjo pakeisti rusų administracijos įstaigas.

Sukilimo valdžios pradmenys užsimezgė 1862 metais. Tų metų liepos mėn. slaptas Centrinis tautinis komitetas Varšuvoje padėjo pagrindinės valdžios struktūros ir jos veikimo pamatus. 1862 m. liepos 24 d. Komiteto paskelbtas dokumentas "Tautinės organizacijos programa ir pagrindai" iškėlė visų pirma, kad ruošiamas sukilimas turi iškovoti visiems krašto gyventojams "pilną laisvę ir lygybę įstatymų atžvilgiu". Instrukcija smulkiai aprašė pagrindinių organų hierarchiją. Provincijoje turėjo būti įsteigta vaivadijų,

apskričių ir apygardų viršininkų valdžia. Viso šio organizacinio kūrimo priešakyje turėjo stovėti Centrinis tautinis komitetas, kurio galia "turėjo neapribotos valdžios charakterį". Komitetas buvo niekam neatsakingas savo veikloje, o "bet koks maištas prieš jo valdžią buvo laikomas bevaisiu". Atitinkamas instrukcijos skyrius nurodė: "Tolimesnėse nuo Varšuvos srityse, pvz. Lietuvoje, Rusijoje (turima omenyje priklausanti rusų imperijai Ukrainos dalis - D.F.), Galicijoje ir Poznanės srityje turi būti įvesta tokia pat organizacija su provinciniais komitetais..."

Kai kurie šio dokumento skyriai buvo parašyti gan chaotiškai; autoriai, matyti, pasimetė, aptardami atskirų įstaigų kompetencijas, bet apskritai randame čia pačią pirmąją pagrindinės valdžios Lenkijos Karalystėje, Lietuvoje, Gudijoje ir Ukrainoje schemą. Žinomas sukilimo istorikas W. Przyborowski pabrėžė, kad liepos 24 d. instrukcija padėjo pagrindus sukūrimui "pagrindinės valdžios, veikiančios su daugybės atitinkamų institucijų pagalba". Instrukcijos pirmutinio projekto autorius, Centrinio komiteto narys Agaton Giller pabrėžė, kad pagrindinė mintis, kuria jis vadovavosi, ruošdamas šį dokumentą, buvo rusų administracijos įstaigų likvidavimas ir savosios valstybės atkūrimas.

1862 m. liepos 24 d. instrukcija tapo dokumentu, kurio modifikuota forma naudojosi Vilniaus ir kitų Lietuvos vietovių politinė konspiracija.

Visos veiklos priešakyje stovėjo Lietuvos provincinis komitetas Vilniuje. Jis sudarė centrinę "raudonųjų" partijos vadovybę. Ši radikali grupuotė siekė organizuoti ginkluotą sukilimą, išskeldama demokratinių reformų programą, kurios centrinę problemą sudarė valstiečių klausimo išsprendimas. "Raudonieji" rėmėsi dalimi inteligentijos, miesto amatininkais ir kai kuriomis dvarininkų atplaišomis. Provincinio komiteto žinioje buvo Lietuvos, Gudijos ir Inflantų teritorija. Ilgainiui Lietuvos provincinis komitetas siekė patraukti kitus socialinius sluoksnius. Šio nusistatymo pagrindinė priežastis buvo Kalinausko ir kitų pagrindžio vadovų noras sutelkti ruošiamojo sukilimo darbams kitas idėines kryptis ir elementus, kurie iki šiol šalinosi nuo sukilimo ruošimo veiklos. 1863 m. sausio 1 d.

Lietuvos provincinis komitetas pasiskelbė "centrine organizacine valdžia Lietuvoje ir Gudijoje", "visu visuomeninių sluoksnių" atstovu. Kitaip tariant, komitetas pretendavo į daug platesnę valdžios galią, negu į vieną partiją, būtent, viso krašto gyventojams atstovavimą.

Lietuvos provincinis komitetas padėjo pamatus pagrindžio įstaigų struktūrai Lietuvoje ir Gudijoje. Nors ši struktūra ir buvo gan panaši į pagrindinių institucijų konstrukciją Lenkijos Karalystėje, tačiau pažymėtini yra ir tam tikri skirtumai. Daugelis Komiteto parėdymų detališkai apibrėžė slaptųjų institucijų schemą, o taip pat jų aukštesniųjų valdininkų pareigas. Vaivadijos dalijosi į apskritis, pastarosios į apygardas, o kiekvieno vieneto priešakyje stovėjo viršininkas, skiriamas Provincinio komiteto. Visa slaptojo aparato veikla buvo nukreipta į sukilimo ruošimą, propagandą, ginklų ir pinigų telkimą, militarinio tipo žinių rinkimą apie priešą, Lietuvos pagrindinių organų savotiškumą ženklino apygardų padalinimas į valsčius, o pastarųjų - į parapijas. Valsčių ir parapijų viršininkų postų įsteigimo priežastis buvo ypatingas Lietuvos "raudonųjų" pasiryžimas skleisti sukilimo idėją valstiečių tarpe.

Tuo pačiu metu buvo steigiama prie atitinkamų pagrindinių įstaigų policija. Jos uždavinys buvo sekti rusų administracijos veiksmus ir saugoti pagrindžio vadovus. Kosto Kalinausko parašyta 1862 m. spalio 28 d. instrukcija apskričių viršininkams įsakė pastariesiems "paskirti vieną savo padėjėją policinėms pareigoms ir sukurti visoje apskrityje slaptąją policiją".

Taigi, randame jau čia ne tik revoliucinės partijos sandarą, bet ir instancijas, kurios ruošiasi perimti vyriausybines funkcijas krašte. "Raudonųjų" partijos komitetai virsta dažnai pagrindinės valstybės įstaigomis, identifikuojasi su jomis organizaciniu atžvilgiu.

Pagrindinės valstybės įstaigų kūrimas

Nuo 1862 m. rudens prasidėjo spartus pagrindinių įstaigų kūrimo darbas Lietuvoje. Grupės "raudonųjų" veikėjų keliavo iš miesto į miestą, iš apskrities į apskritį, organizuodamos

slaptas institucijas. Šių emisarų tarpe matome taip pat lietuvių tautinio judėjimo veikėjus. Atsiranda čia studentai iš lietuvių sambūrių Maskvoje, Peterburge ir Dorpate. Jonas ir Leonas Daraškevičiai organizuoja slaptas apskričių įstaigas Raseiniuose ir Telšiuose. Telesforas Nešakaitis, teisės fakulteto studentas Peterburge, persirengęs miline, "puikiai mokantis žemaičių-lietuvių kalbą", keliauja po kaimus, siekdamas sukurti parapines organizacijas.

Tuo pačiu metu kuriamas Lietuvos provincinio komiteto aparatas pačiame Vilniuje. Komiteto narys, italas, Moniuškos bičiulis, "Halkos" libreto vertėjas į italų kalbą, Achilles Bonoldi, buvo paskirtas Vilniaus miesto viršininku. Jo padėjėjas, poetas J. Laskarys, buvo miesto policijos viršininku. Vilnius buvo padalintas į 4 slaptosios policijos nuovadas. Mieste buvo keletas slaptų spaustuvių. Viena buvo fotografo ateljė rūsyje šv. Jono gatvėje. Kita, didesnė, buvo įkurta Užupio gatvėje. Spaustuvininkai broliai Packewicz atmušdavo čia atsišaukimus, o taip pat "giesmes nabožnas", kurios buvo naudojamos kaip propagandinė medžiaga tarp lietuvių valstiečių.

Tačiau, nepaisant neabejotinų "raudonųjų" partijos pasiekimų idėjinėje propagandoje ir pagrindinio aparato kūrime, būtų klaidinga perdėti visą šią veiklą. 1862 m. pabaigoje partija buvo tik žymia dalimi konstrukcijos stadijoje. Daugelyje vietovių nebuvo apskrities, apygardos ar valsčių viršininkų ar net pačios partijos skyrių. 1863 m. sausio pradžioje Švenčionių apskrities komitetas turėjo tikrai 200 rublių kasoje. Pagrindinė šios situacijos priežastis buvo politinio pagrindžio siaura socialinė bazė. "Raudonieji" rėmėsi daugiausia tik kai kuriais miestų gyventojų segmentais, o už miestų ribų labai nedideliu žemvaldžių skaičium. Dauguma vadinamųjų apsišvietusiųjų sluoksnių-inteligentų ir žemvaldžių nepalaikė sukilimo idėjos, teigė, kad pasirošimas ginkluotai kovai buvo per ankstyvas. Tačiau ir bandymai patraukti politinio pagrindžio pusėn valstiečius, sustiprinti parapinių organizacijų įtaką kaime dažniausia likdavo be rezultatų. Juozas Bugintas, parapinis viršininkas Trakų apskrityje, skundėsi 1862 m. gruodžio mėn., kad praktiškai neturi jokios vykdomosios galios. Kun. Antanas Mackevičius rašė vėliau kalėjime, kad ruošdamas sukilimą jis

negalėjo remtis dvarininkais, bet "negalėjo taip pat aiškiai naudoti neapsišvietusios ir tamsios liaudies, bei rekrutuoti iš jos tarpo konspiratorių".

Laikinoji provincinė vyriausybė ir sukilimo pradžia

1863 m. sausio 22 dienos manifestu Centrinis tautinis komitetas Varšuvoje pasiskelbė Laiknąja tautinė vyriausybė, šaukdamas į ginkluotą kovą prieš carinę priespaudą. Rusų vyriausybės išprovokuotas, Komitetas atsirado priverstinoje situacijoje ir pradėjo sukilimą prieš numatytą laiką. Dėl šio sprendimo nepaprasto skubotumo Varšuva nespėjo suderinti ginkluotos kovos laiko su Lietuvos provinciniu komitetu. Žinia apie kautynių įsiliepsnojamą gretimoje Lenkijoje pritrėnkė šį pastarąjį, nes Lietuva net daug mažiau negu Lenkija buvo pasiruošusi sukilimui. Tačiau šlon situacijon patekusi, Vilniaus vadovybė greitai priėmė panašų nutarimą. 1863 m. vasario 1 d. Provincinis komitetas pasivadino Laiknąja provincine vyriausybė Lietuvoje ir Gudijoje ir pašaukė gyventojus prie ginklo.

Pogrindinės valstybės kūrimas įgauna naujo užmojo. 1863 m. vasario mėn. pabaigos Provincinės vyriausybės instrukcija karo dalinių vadams įsako "griauti visą ligšiolinę valdžią", "naikinti visomis galimomis priemonėmis maskolišką policiją", įvesti savo valdžios įstaigas, uždrausti gyventojams mokėti mokesčius rusų administracijai jos dezorganizavimo tikslais.

Sukilimui prasidėjus Lietuvoje, pagyvėjo "baltųjų" partijos veikla. Nors ši liberalinių žemvaldžių bei inteligentijos grupuotė ir netikėjo sukilimo pasiekimu, tačiau vystantis ginkluotai kovai, augo šiuose sluoksniuose fermentas, o kartu su juo karščiausių elementų aktyvizacija. Prisidėdama prie sukilimo, Lietuvos šlėkta vadovavosi tautinių pareigų sumetimais, įsitikinimu savo luomo tradicinius vadovaujančiu vaidmeniu ginkluotoje kovoje prieš caro Rusiją, baime, kad nedalyvaujant judėjime, taps izoliuota nuo visuomenės. Šlėktos jungimasi į sukilimą pagreitino taip pat viltis, kad Vakarų Europos didžiosios valstybės paskelbs karą Rusijai. 1863 m. kovo 11 d. susikūrė Lietuvos provincijų valdymo valdžia, susidedanti iš "baltųjų". Visi buvusios

valdžios valdininkai turėjo gauti naujosios valdžios patvirtinimą.

"Baltiesiems" įsijungus į sukilimą, smarkiai padidėjo pastarojo finansai ir bendrai kovos galimybės. Pogrindinės valdžios aparatas tapo beveik visiškai sukomplektuotas ir virto tikraja "valstybe valstybėje".

Susidarė ypatinga Lietuvos istorijoje situacija, kai pogrindinė valdžia duodavo įsakymus, kuriems paklusnumas buvo absoliučiai būtinas kiekvienam krašto gyventojui.

Pogrindinės valdžios antspaudas tapo sukilimo simboliu, įgavo didžiulio poveikio visuomenei. Vienas iš sukilimo vadovų pabrėžė, kad pogrindinės vyriausybės reprezentantu buvo antspaudas - "prieš šią valdžios, o taip pat idėjos išraišką žmonės lenkėsi ir viską aukojo". Nors slaptoji Vilniaus vadovybė duodavo įsakymus visuomenei iš slaptavietės, nors jos narių tikros pavardės buvo žinomos tik keliolikai asmenų, Lietuvos gyventojai plačiai pasitikėjo šia institucija ir pripažino jos autoritetą.

Tokia situacija susidarė visuotinės pagalbos dėka, kurią gyventojai teikė pogrindinei valdžiai. Kadangi visuomenę nuo agresoriaus skyrė kolosalinis barjeras, rusų administracijos orientacija pogrindžio reikaluose buvo gana ribota. Ypač tai buvo būdinga pirmajam sukilimo etapui, kai caro vyriausybė buvo gerokai dezorganizuota. Policinė infiltracija pogrindinio aparato veiksmuose buvo negausi. Visuomenės spaudimas buvo stiprus: tad sukilimo aukščiausiam išsivystymo laipsnyje gan reti buvo išdavystės ar įskundimo atvejai.

Masinę gyventojų paramą pogrindinės valstybės organams stiprino beveik visuotinis tikėjimas į netolimą Vakarų Europos didžiųjų valstybių karą prieš Rusiją ir viltis, kad revoliucija apims pačią Rusijos imperiją. Ypačiai vienalyti ir solidarų frontą sudarė didesnių miestų gyventojai. Vilniuje ir Kaune benmdradarbiavo su slaptąja organizacija amatininkas, inteligentas, prekyautojas, vežikas ir nuo šventoriaus elgeta. Slaptoji valdžia visada galėjo tikėtis, kad visur - gatvėje ar dirbtuvėje atsiras nesavanaudžių sąjungininkų ir informatorių. Slaptosios organizacijos veikėjas žinojo, kad dauguma jo sutiktų gatvėje praeivių yra pasiruošę reikalo atveju suteikti jam pagalbą. Vilniaus rusų policijos kronikose randame ne vieną šio pobūdžio užrašą,

1863 m. gegužės mėn. patruliuojantieji Stiklių gatvėje, Vilniuje, rusų žandarai atpažino iš turimo aprašymo pagrindinio miesto viršininko sekretorių "Haberną" (slapyvardis). Kai jie bandė jį suimti, šioje, paprastai pripildytoje smulkiais pirkėjais gatvėje, prasidėjo beveik bendros peštynės. Tuo pasinaudodamas "Haberna" pasislėpė. Memuaruose aprašytas yra šis įvykis. Pagrindinės valdžios ryšininkė Vilniuje, gelbėdama nuo rusų policijos dalių slaptojo archyvo, įėjo į jai nepažįstamojo batsiuvio dirbtuvę, padėjo ryšulį ant stalo ir nieko nesakiusi greitai išėjo. Kitą dieną dokumentai sugrįžo į pagrindžio valdžios rankas. Yra žinomas panašus įvykis, kai dvi ryšininkės, bandydamos gelbėti mažą spaustuvėlę, įėjo į nepažįstamo kunigo namus už Aušros Vartų Vilniuje, padėjo dėžutę ant lovos ir išėjo. Vieta pasirodė labai saugi.

Pagrindinio aparato funkcionavimą gelbėjo taip pat ginkluota kova, kuri per sukilimo aukščiausią stadiją - 1863 m. pavasarį ir vasarą įgavo labai plataus masto. Pavasarį veikė Lietuvoje apie 60 stambesnių partizaninių būrių. Sukilime dalyvavo daugiau ar mažiau visos socialinės grupės nuo žemvaldžių iki smulkiųjų šlėktų, miestų gyventojų ir valstiečių. Valstiečiai sudarė žymią, kartais dominuojančią, kareivių dalį partizanų būriuose. Jie aprūpindavo suklėlėlius maistu, parodydavo partizanams kelius miškuose, įspėdavo juos prieš priešą. Lietuvių kaimas dalyvavo kovoje ne tik dėl noro iškovoti sukilimo prižadėtą valstiečiams žemės nuosavybę, bet ir dėl nukreiptų prieš caro valdžią tautiškai - religinių sumetimų. Greta kaimiečių kautynėse dalyvavo ir daugelis lietuvių inteligentų.

Pagrindinės valstybės įstaigų galios išplėtimas

Sukilimo masiškumas sudarė palankią pagrindinės valstybės įstaigoms kurti dirvą. Ginkluotų kovų aukščiausio išsivystymo laikotarpiu šios įstaigos įgavo beveik visagalį pobūdį.

Vyriausia sukilimo institucija Lietuvoje su būstine Vilniuje funkcionavo per visą sukilimo laikotarpį, keisdama savo politinę ir personalinę sudėtį. 1863 m. birželio mėn. "baltasis" Lietuvos provincijų valdymo skyrius buvo pakeistas

koalicioniu (baltuoju-raudonuoju) Lietuvos provincijų vykdomuoju skyriumi. Tų metų rugsėjo mėn. pastarasis atsirado vien tik "raudonųjų" rankose.

Vyriausias sukilimo valdymo organas Lietuvoje paprastai susidėjo iš šių sekcijų: bendrų reikalų, karo (nuo 1863.VI), ūdo, korespondencijos, antspaudo saugotojo ir sekretoriato. 1863 m. pavasarį-vasarą Skyriaus posėdžiai vyko labai reguliariai, beveik kasdien. Posėdžiai vyko daugiausia Zavadzkių (garsių knygyno savininkų) namuose, mirusio 1862 m. poeto Syrokomlės namuose, arba Skyriaus nario Pranciškaus Dalevskio bute. Pastarojo sesuo prisimena: "Per visą sukilimo laiką mūsų namai buvo pilni žmonių. Prie namo amžinai stovėjo miesto ir kaimo vežimai. Pranciškus ir visa mūsų šeima buvome policijos priežiūroje... prieškambarėje ilgą laiką stovėjo du žandarai, bet tai nepažeidė gyvenimo būdo mūsų namuose". Kartais, kai saugumo sumetimais pavojinga buvo rinktis visam skyriui pilna sudėtimi, atitinkamus posėdžius lankė tik tie sekcijų vadovai, kurių reikalus dienotvarkė tiesiogiai lietė.

Skyriaus pirmininkas ir sekcijų vadovai turėjo atskiras įstaigas su sekretoriais ir nustatytomis interesantų (pogrindžio valdininkų) priėmimo valandomis. Ypačiai apkrauta buvo korespondencijos sekcija, nes per ją praeidavo visas susirašinėjimas su Varšuva bei sukilimo civilinėmis ir karo įstaigomis Lietuvoje, Gudijoje ir Infliantuose. Šioje sekcijoje dirbo apie 40 asmenų, kurie buvo išskirstyti po krautuves bei gyvenamuosius namus. Pasinaudodama savųjų ir rusų administracijos daugeliu susisiekimo kanalų, ši sekcija funkcionavo nepaprastai energingai. Išeinanti iš čia korespondencija dažnai pasiekdavo adresatą greičiau negu liečiantieji tą patį klausimą generalgubernatoriaus raštinės parėdymai.

Autonominė Vilniaus miesto viršininko įstaiga

Atskirą, autonominių slaptosios valdžios vieneta sudarė Vilniaus miesto viršininko įstaiga. Jos tikslas buvo rusų miesto valdybos palaiapsnis pakeitimas, perėmimas tokių svarbių miesto valdymo funkcijų, kaip mokesčiai, finansai, policija. Liko žinia, kad buvo bandoma sukurti pagrindinę

miesto valdybą. 1863 m. pavasarį ir vasarą, kai sukilimas buvo ypač stiprus ir buvo laukiama karo tarp Rusijos ir Vakarų Europos didžiųjų valstybių, didelė Vilniaus miesto gyventojų dalis nustojo mokėti mokesčius ir vykdyti rusų miesto galvos parėdymus. Pogrindinis miesto viršininkas pradėjo daugeliu atveju pakeisti oficialią valdžią. Peterburgo spaudos korespondentai pranešdavo iš Lietuvos, kad rusų administracija Vilniuje visiškai prarado autoritetą, kad "visi klauso slaptosios vyriausybės parėdymų".

Ne kartą ant miesto mūrų ir tvorų būdavo pritvirtinti pogrindinio Vilniaus miesto viršininko įsakymai ir parėdymai. Jų poveikis gyventojams buvo labai didelis ir dažnai paraližudavo rusų miesto administracijos veiksmus. Stengdamasi pakeisti caro valdžią, pogrindinė valdžia bandė apimti savo kompetencija nieko bendro su sukilimu neturinčius reikalus, net kovą su kriminaliniais nusikaltimais. Pasitaikydavo, kad gyventojai įteikdavo per atitinkamus kanalus Miesto viršininkui skundus ar prašymus. Pats pogrindinės valdžios slaptumas, jos platus išsišakojimas, suteikdavo jai viešosios nuomonės aktyse kartais net ir perdėtą galybę.

Vilniaus miesto viršininkui priklausė slaptoji policija. Ją organizavo patyręs policiniame darbe, buvęs rusų policijos pareigūnas ir generalgubernatoriaus raštinės slaptojo skyriaus valdininkas. 1863 m. pavasarį buvo čia naujai sukurtos penkios policijos nuovados. Savotiška slaptosios policijos centrinė būstinė buvo didelėje žemės ūkio mašinų parduotuvėje (Pylimo gatvėje), kurios savininkas, Prūsijos pilietis, Albin Kohn buvo policijos viršininko padėjėju.

Į Vilniaus miesto pogrindinės policijos pareigas įėjo visų miesto gyventojų sąrašo sudarymas, "pažymint jų pareigas, nuotaikas, užsiėmimą". Slaptoji policija padirbdavo dokumentus, pasus ir įvairius pažymėjimus. Ji turėjo platų informatorių tinklą įvairiose rusų miesto įstaigose. Jų tarpe buvo daugelis lenkų tautybės valdininkų rusų policijoje ir generalgubernatoriaus raštinėje. Pastarasis ne kartą skundėsi vidaus reikalų ministrui, kad daugelis esančių policijos tarnyboje valdininkų pristato informacijas politiniam pogrindžiui. Lankraštis Moskovskije vedomosti rašė (1863.XI.3) korespondencijoje iš Lietuvos: "Stebėtina, kad

silpnėjo čia teisėtos valdžios veiksmai. Joks generalgubernatoriaus parėdymas nepasiekdavo paskyrimo vietos... Kol dokumentas buvo registruojamas įvairiose raštinėse, šių raštinių valdininkai pranešdavo apie jį priešiškos vyriausybės stovyklai". Keletas slaptosios organizacijos narių dirbo Vilniaus pašte ir telegrafe, per juos buvo siunčiami šifruoti laišakai ir telegramos.

Svarbus Vilniaus slaptosios policijos uždavinys buvo pagrindinės valdžios įstaigų ir jų vadovų saugojimas nuo priešo pasikėsinimų. Prie Zavadzkių namo (Bernardinų skersgatvis), kur vyko Lietuvos provincijų valdymo skyriaus posėdžiai, buvo siuvykla. Meistras ir jo mokinys, abudu pagrindžio policininkai, sekė visą judėjimą prie namo.

Reikia manyti, kad aukščiausios sukilimo institucijos tam tikrą laiką jautėsi gana saugiai mieste, kuriame gyventojų masė (daugiau kaip 60.000) sudarė tvirtą užnugarį pagrindžio valdžiai. Tuo gal iš dalies ir galima paaiškinti aplinkybę, kad Lietuvos provincijų valdymo skyriaus pirmininkas kasdien rytą priiminėjo interesantus artimiausioje kaimynystėje su rusiškuoju Vilniaus karo apygardos štabu. Valdymo skyriaus posėdžiai vyko kartais greta namo, kuriame buvo rusiškosios žandarmerijos štabas. Be abejo, iš dalies galima tai paaiškinti žinomu faktu, kad konspiracijų židiniai dažnai kuriami sąmoningai prie priešo būstinių. Tačiau tai rodo ir sukilimo vadovų per didelį pasitikėjimą savimi, nes užklupimo atveju, nuostoliai būtų pernelyg dideli.

1863 m. pavasarį-vasarą rusų administracija Vilniuje tapo žymia dalimi dezorganizuota. Kartkarčiais įsiviešpataudavo čia panika. 1863 m. gegužės mėn. šiuose sluoksniuose pasklido gandai, kad pagrindis ruošia ginkluotą sukilimą mieste, kad reikia laukti skerdynių. Įvykių liudininkas, 1863 m. sukilimo rusų istorikas, generolas V. Ratč rašė, kad caro valdininkai Vilniuje dažnai "barikadavo langus ir duris, ruošdamiesi gynybai nakties atakos atveju". Rusų policijos ir kareivių patruliai dažnai nedrįsdavo eiti nakties metu giliau į vingiuotas gatveles, juo labiau, kad miestas buvo labai blogai apšviestas (nebuvo apšvietimo dujomis).

Slaptosios valdžios įstaigos visoje Lietuvoje

Sukilimo valdžios institucijos susikūrė ne tik Vilniuje, bet ir daugelyje kitų Lietuvos miestų. Pogrindžio vadovybė kreipė ypatingą dėmesį į Kauno organizaciją, kadangi čia spietėsi ne tik miesto slapta valdžia, bet ir visos Kauno gubernijos vadovavimo centras. 1863 m. balandžio mėn. Kaune buvo įkurtas miesto viršininko postas. Visas miestas buvo padalintas į dvi nuovadas: Sloboda ir Naujamiestis. Miesto viršininkas turėjo savo įstaigą, kuri susidėjo iš sekretoriato, korespondencijos, pagalbos sukilėlių daliniams ir policijos sekcijų. Šios įstaigos vadovybė rinkosi į posėdžius Slobodoje ar Nemuno gatvės rajone (daugiausia prie Ugniagesių gatvės), kur tuo metu buvo gan daug pristatyta mažų namukų. Kauno miesto viršininkui buvo pavestas kitas dar labai svarbus uždavinys. Per jo raštinę vyko Lietuvos provincijų valdymo skyriaus slapta korespondencija su sukilimo ekspozitūromis Prūsijoje. nemažą vaidmenį čia suvaidino gyvenantieji Kaune Prūsijos piliečiai, slaptosios organizacijos nariai. Pasinaudodami savo statusu, jie galėjo lengvai keliauti į Prūsiją ir paprastai nebuvo tikrinami.

Kauno miesto organizacija buvo silpnesnė už Vilniaus organizaciją. Kauno gubernijoje sukilimas įgavo daug platesnį mastą, negu Vilniaus gubernijoje, ir Kauno miestas buvo pilnas rusų kariuomenės. Ši aplinkybė veikė neigiamai Kauno politinio pogrindžio veiksmus. Be to, gan nedidelis miesto plotas ir beveik per pusę mažesnis negu Vilniuje gyventojų skaičius (apie 24,600) nesudarė pakankamai saugios priedangos pogrindžio aparatui veikti.

Pagrindinės miestų viršininkų įstaigos susikūrė taip pat Panevėžyje, Telšiuose, Šiauliuose, Kėdainiuose ir kituose dideliuose centruose.

Sukilėlių valstybė susiformavo taip pat visoje Lietuvos teritorijoje už miestų ribų. Ypatingą dinamiškumą ji rodė Žemaitijoje. Išaugo plačiai išsišakojusi pagrindinė administracija su vaivadijų, apskričių, apygardų ir parapijų priešakyje. Įvairiose slaptose įstaigose dirbo šimtai tarnautojų. Visoje šioje teritorijoje buvo skelbiami sukilimo valdžios dekretai ir įsakymai, renkami mokesčiai, veikė

sukilėlių policija ir teismai, buvo pristatomi ginklai partizanų būriams.

Visos šios institucijos buvo civilinio pobūdžio, tiesiogiai jos nevadovavo karo veiksmams. Karo reikalams buvo sukurta atskira karinių viršininkų institucija. Pastarųjų kompetencijoje buvo visi reikalai, surišti su karine vadovybe, partizanų dalinių organizavimu, strategija, karo žvalgyba ir karo kodeksu. Abi vadovybės - civilinė ir karinė turėjo veikti nepriklausomai viena nuo kitos. Tarpininkais tarp jų buvo specialūs karo organizatoriai. Praktiškai abi vadovybės dažnai dubliavosi, o kartais ambicija neleisdavo atsisakyti noro užvaldyti dominuojančią poziciją.

Pogrindžio įstaigos turėjo vadovautis griežtomis valdymo taisyklėmis. Aukščiausiųjų sukilimo valdžios organų Varšuvoje ir Vilniuje buvo išleistos instrukcijos su tiksliai apibrėžtomis pagrindinių įstaigų kompetencijomis. Kiekvieno didesnio geografinio vieneto viršininkas turėjo raštinę, kurioje daugeliu atvejų buvo karo, izdo, pagalbos karo daliniams ir bendrosios administracijos sekcijos. Iš to pagrindinio valdžios aparato buvo reikalaujama "besąlyginio paklusnumo, sąžiningo darbo ir niekuo neriboto pasišventimo". Bet koks pilietis galėjo kiekvienu momentu būti pašauktas į valdininko postą. Tokia nominacija turėjo "įsakymo galią" ir bet koks pasipriešinimas jai buvo traktuojamas kaip "pasipriešinimas vyriausybės parėdymams". Dalis pagrindžio aparato tarnautojų, kuriems piniginis atlyginimas sudarė vienintelį pragyvenimo šaltinį, gaudavo už savo darbą piniginį atlyginimą. Pagal taisykles joks pagrindžio valdininkas neturėjo teisės pakeisti adresu be savo viršininko leidimo.

Pagrindinė parapinė valdžia kaimuose

Daugelyje vietovių susikūrė pagrindinė parapinė valdžia. Jos išsiplėtimą propagavo ypačiai "raudonųjų" partijos vadovai. Norėta buvo tuo būdu plačiau suinteresuoti valstiečius sukilimo reikalu, užangažuoti patį kaimą į ginkluoto judėjimo programos įvykdymą, padaryti valstietį aktyviu įvykių dalyviu. 1863 m. birželio 25 d. Vilniaus vadovybės instrukcija provincinei valdžiai nurodė, kad

būtinai reikia "stengtis įvesti į organizacijos postus kaimiečius". Pagrindiniai paprinės organizacijos uždaviniai buvo žmonių ir maisto produktų pristatymas partizanų būriams, siekimas pakeisti rusų administraciją valsčiaus pakopoje. Tačiau neišliko tikslų duomenų apie paprinės organizacijos struktūrą. Dažniausiai iš kiekvieno kaimo buvo renkami 3-5 atstovai, kurie sudarė "kaimo įstaigą" (valdybą). Keletas kaimų formavo parapiją su viršininku priešakyje. Kartais paprinė organizacija neišeidavo iš embrioninės stadijos. Lydos apskrityje gyveno dar prieš Antrąjį pasaulinį karą keli lietuviai valstiečiai, kurie prisiminė 1863 m. sukilimą. Jie pasakojo, kad kiekviename kaime buvo vienas "prisiekęs". Jis prisiekdavo kunigo akivaizdoje, kad bus ištikimas sukilimui. Kai ateidavo pagrindinės valdžios parėdymas, šis "prisiekęs" "sėsdavo ant arklio, ar pėsčias bėgo į kaimyninį kaimą pas kitą prisiekusį".

Paprinė organizacija labiausiai išsivystė Kauno gubernijoje. Masinė partizanų kova, didelis kaimiečių užsiangažavimas sukilimui ypač pagelbėjo čia šios organizacijos sudarymui. Stambaus karo būrio vadas Krasowski "atiduodavo vietinę valdžią kaimiečių valsčiams ir jų vyresniesiems". Užėmęs 1863 m. pabaigoje Rokiškį, kunigo Antano Mackevičiaus būrys panaikino čia rusų administraciją, o jo vadas liepė valstiečiams spręsti visus reikalus "naminiu būdu per išrinktus atstovus". Partizanų būrio vadas, kuris užėmė Ariogalą, paskyrė valstietį Gucevičių sukilimo valstybės įgaliotiniu "visose civilinės administracijos srityse". Yra žinių apie operatyvią veiklą, kurią išvystė valstietis Matas Bočėnas, paprasis viršininkas Raudondvario apylinkėse (caro valdžios sušaudytas).

Panašiai kaip didesnių miestų viršininkai, taip ir veikusieji provincijoje pagrindinio aparato vadovai turėjo savo dispozicijoje policiją. Ji susidėjo iš šaulių ir slaptosios agentūros. Prie kai kurių policijos viršininkų įstaigų veikė specialūs "rusų žinių skyriai", kurie pristatydavo duomenų iš caro įstaigų. 1863 m. birželio mėn. buvo suimti keli Telšių apskrities rusų karo viršininko įstaigos valdininkai už perdavimą sukilimo policijai pavardžių asmenų, kurie turėjo būti suimti už dalyvavimą slaptoje veikloje.

Pagrindinės valstybės diplomatinės pastangos

Pagrindinė valstybė sukūrė savąją diplomatinę tarnybą su vyriausia atstovybe Paryžiuje. Pastaroji palaikė neoficialius ryšius su Prancūzijos ir Anglijos vyriausybėmis. Buvo taip pat sukurtos viešai ar pusiau viešai veikusios diplomatinės atstovybės Švedijoje, Turkijoje, Italijoje, Šveicarijoje, Austrijoje ir kai kuriuose Vokietijos miestuose. Be grynai diplomatinų funkcijų jos užsiiminėjo taip pat visuomeninės nuomonės formavimu sukilimo naudai (per spaudą, per specialiai sukurtas šiam tikslui telegrafines agentūras ir t.t.).

Nuolatinius ryšius su vyriausiu diplomatinio agentu Paryžiuje palaikė Lietuvos sukilimo vadovybės įgaliotinis užsienyje Achilles Bonoldi ir daug kitų pasiuntinių. Neturėdami diplomatinės galios, jie užsiiminėjo ginklų pirkimu, Vakarų Europos informavimu apie caro valdžios įžūlumą, apie ginkluotą kovą Lietuvoje, o kartais Lietuvos reikalams skirtos telegrafinės agentūros Karaliaučiuje darbų prižiūrėjimu.

Kai kurioms užsienio agentūroms buvo pavestos grynai konsulatų funkcijos. Pvz., atvirai veikusi Saksonijos agentūra Dresdene užsiiminėjo emigrantų judėjimo kontrole, užsienio pasų tarnyba ir pan.

Varšuvos pagrindinė vyriausybė bandė taip pat organizuoti savąją užsienio pasų išdavimo tarnybą. Pagal 1863 m. birželio 30 d. taisyklės kiekvienas vykstantis į užsienį pilietis buvo įpareigotas gauti per atitinkamus kanalus pagrindinės valstybės užsienio pasą. Pasų išdavimas buvo pavestas miestų ir apskričių pagrindžio viršininkams. Specialūs vidaus pasai buvo taip pat reikalingi keliaujant iš vienos apskrities į kitą. Sunku pasakyti, kokia apimtimi buvo įgyvendintos taisyklės dėl užsienio pasų, tačiau yra žinomi atvejai, kai 1863 m. vasarą Vilniaus, Telšių ir kitų vietovių pagrindiniai valdininkai tikrai išdavinėjo užsienio pasus.

Ryšių sistema pagrindinėj valstybėj

Visa pagrindinės valstybės aparato veikla būtų neįmanoma be operatyviai funkcionuojančios ryšių palaikymo sistemos. Dažnai naudotasi oficialiomis, caro

valdžios susisiekimo priemonėmis. Daugelis telegrafistų bendradarbiavo su pagrindine valdžia. Šis reiškinys buvo būdingas ne tik Vilniaus telegrafo įstaigai, bet ir visoms telegrafo įstaigoms. Laikraščio Moskovskije Vedomosti korespondentas Lietuvoje įtarė, kad keistas reiškinys, jog sukliūčiai nenaikina telegrafo linijų, paaiškindamas tuo, kad "greta mūsų vyriausybės naudojasi jomis taip pat maišto vyriausybė". Telegrafo linijos "liko iki šiol nepaliestos net tokiose vietovėse, kur iš viso nebejaučiama jokia rusų valdžia, o kur tik viešpatauja maištingų komitetų valdžia".

Pagrindinė valdžia taip pat gana plačiai naudojosi rusų pašto kanalais. Nepaisant laiškų cenzūros, jų turinys ne visada buvo įtartinas rusų valdininkams, nes pagrindis naudojo slaptus kodus.

Ilgainiui, griežtesnei kontrolei išgalėjus rusų telegrafo ir pašto įstaigose, pačios pagrindinės valstybės poreikiams padidėjus, atsirado reikalas sukurti savo susižinojimo priemonę. 1863 m. pradėta organizuoti Lenkijos Karalystėje, Lietuvoje ir Gudijos dalyje pagrindinį paštą. Buvo numatyti dvarai, kurių savininkai buvo įpareigoti išlaikyti pašto stotis. 1863 m. birželio mėn. Kosto Kalinausko parašyta instrukcija Gardino vaivadijos apskričių viršininkams nurodė, kad dvarininkai turi greičiausiu būdu "sukurti veikiantį įvairiomis kryptimis paštą". Pašto taisyklės reikalavo, kad dvaro arklidėje stovėtų dieną ir naktį pakinkytas arklys su vežimu (brička), o greta jo kelionei pasiruošęs vežėjas.

Lietuvoje korespondencija turėjo būti pervežama nemažesniu greičiu kaip viena rusų mylia (7,467 m) per 45 minutes. Vežimo pakeitimas negalėjo trukti ilgiau negu 15 minučių. Visą judėjimą reguliavo pagrindinis apskrities viršininkas, jis taip pat vedė korespondencijos ir žmonių siuntimo apyskaitą. 1863 m. rudenį Lenkijos Karalystėje, Lietuvoje ir Gudijoje veikė apie 2000 tokių pašto stočių.

Paštas buvo viena geriausiai funkcionavusių pagrindinės valstybės įstaigų. Daugeliu atvejų savo operatyviškumu ir greitumu jie viršijo oficialų rusų paštą, turint net omenyje pastarojo veikimą priešsukiliminiais laikais, kai šalyje viešpatavo ramybė.

Greta pagrindinio pašto vienas įžymiausių sukilimo pasiekimų buvo "susisiekimo organizacijos" sukūrimas.

Pastaroji, veikusi daugiausia geležinkelių srityje, suvaidino kolosalinį vaidmenį sukompromituotų žmonių permetime į užsienį, ginklų ir slaptosios korespondencijos pervežime. Ši organizacija buvo formaliai sukurta 1863 m. birželio mėn. ir veikė daugiausia Lenkijos Karalystėje, Lietuvoje ir kai kuriose Gudijos vietovėse. Jai vadovavo susisiekimo komisaras Varšuvoje. Atrodo, kad Lietuvoje ir Gudijoje ta organizacija buvo Lietuvos provincijų vykdomojo skyriaus paskirto nario žinioje. Organizacijos veikloje dalyvavo beveik visi geležinkelio tarnautojai, o kadangi rusiškasis elementas buvo čia labai nežymus, ši susisiekimo priemonė faktiškai buvo užvaldyta politinės konspiracijos. Pogrindinei organizacijai priklausė geležinkelio valdybos tarnautojai Varšuvoje, su ja bendradarbiavo paskirų stočių viršininkai. Tautinės vyriausybės Varšuvoje narys, Oskar Awejde liudijo rusų tardymo komisijai, kad geležinkelio "viršininkai buvo tokiu laipsniu palankūs ir geradariški sukilimo atžvilgiu, kad tais atvejais, kai mes raštiškai reikalavome pašalinti ar perkelti kurį nors valdininką į kitą stotį, mūsų pageidavimas būdavo nedelsiant įvykdytas". Geležinkelių stočių viršininkai vaidino paprastai dvigubą vaidmenį. Oficialiai jie naudojo antspaudą, su rusišku dvigalviu aru, o neoficialiai susisiekimo organizacijos antspaudą su slaptu kodu.

Liko žinių, kad geležinkelio keliu Peterburgas-Varšuva buvo stumčiami ginklai į Varėną, Lentvarį ir kitas stotis. Tais pačiais tikslais pogrindis naudojos Kauno-Virbalio atšaka. Ginklų pervežimo tikslais keleiviniai ir krovinių vagonai paprastai turėjo dvigubą dugną. 1863 m. liepos mėn. pradžioje buvo pasiųsta iš Varšuvos geležinkeliu į Lietuvą 1500 dalgų. Tuo pačiu metu dėžėje su užrašu "šilkas" buvo atsųstas per Virbalį didesnis kiekis pistoletų. 1863 m. rugsėjo mėn. Vilniaus geležinkelio stotyje rusų policija atrado sudėtus į dėžes ginklus, tūkstančius atsišaukimų ir tipografinę mašiną.

Susisiekimo organizacijos žinioje buvo taip pat muitinės, kurių valdininkų dauguma bendradarbiavo su pogrindine valdžia. Susisiekimo organizacija Lietuvoje veikė pilnu tempu iki 1863 m. vėlyvo rudens. Vėliau, ryšium su masiniais suėmimais ir didelio skaičiaus geležinkelių atsiuntimu iš Rusijos, prasideda jos smukimas. Paskutinės jos egzistavimo

žymės randamos 1864 m. vasario mėn., kai emigracijos židiniai bandė pasiūsti į Lietuvą ginklus naujam sukilimo pakilimui pavasarį.

Pagrindinės valdžios veiklos ir karo veiksmų finansavimas

Pagrindinės valstybės išlaikymui, karo išlaidoms buvo reikalingos milžiniškos piniginės atsargos. "Baltųjų" partijos ir dvarininkų prisijungimas prie sukilimo sustiprino jį nemažomis lėšomis. Tačiau kova prieš aneksiją reikalavo daug didesnių pajamų sistemos. 1863 m. balandžio 8 d. Tautinė vyriausybė Varšuvoje paskelbė dekretą apie visuotiną mokesčių įvedimą nuo 1862 m. pajamų. Pagrindinė valdžia turėjo išreikalauti mokesčius priklausomai nuo atskirų sluoksnių ir profesijų metinių pajamų (nuo 2 % iki 10 %). Tenka čia pabrėžti, kad šitokia mokesčių progresija niekur tada Europoje nebuvo naudojama. Nuo mokesčių buvo atleisti kaimiečiai, tarnai ir amatininkai. Dekretas apėmė Lenkijos Karalystės, Lietuvos, Gudijos ir rusiškosios Ukrainos dalies teritorijas. Mokesčiams rinkti buvo sukurti išdo komitetai, kurie skyrė savo rinkėjus. Atskiros taisyklės ir instrukcijos grasino sunkiomis sankcijomis asmenims, kurie atsisakys mokėti mokesčius. Už mokesčių rinkėjų išdavimą į rusų policijos rankas grėsė mirties bausmė.

1863 m. gegužės mėn. Lietuvos provincijų valdymo skyrius išleido savo kiek modifikuotą dekretą apie mokesčių mokėjimą. Gydytojai, aktoriai ir aplamai visi asmenys, užsimantieji privačia praktika, "turėjo patys sąžiningai įkainoti savo pajamas", nes "patikrinti jų paduotus duomenis išgalės tik viešoji opinija". Keli specialūs įsakymai kategoriškai uždraudė mokesčių mokėjimą caro vyriausybei.

Geriausiai buvo organizuotas mokesčių rinkimas didesniuose miestuose ir jų apylinkėse. Vilniuje, Kaune, Telšiuose, Panevėžyje buvo labai tvarkingai surašyti namai, nurodytos jų gyventojų pelno ir mokesčių sumos. Žymi gyventojų dalis mokėjo mokesčius sąmoningai, iš pritarimo ginkluotai kovai. Kiti mokėjo dėl šventos ramybės, nes už mokesčių nemokėjimą grėsė namo padegimas ar mažiausiai, langų išdaužymas. Be to, nepaklusnių mokesčių mokėtojų pavardės buvo ne kartą skelbiamos pagrindinės valdžios.

viešuose skelbimuose. Tačiau būdavo atvejų, kai žmonės kategoriškai atsisakydavo mokėti mokesčius. Prie jų priklausė pvz., Raudondvario savininkas, grafas B. Jyszkiewicz. Žinomi yra atvejai, kad pagrindinės valdžios parėdymu partizanai naikino dvarus už mokesčių nemokėjimą (pvz., dvarininko Wereszycki dvarą, Panevėžio apskr.; dvarininko Budberg dvarą, Kauno apskr.).

Be abejo, mokesčiai smarkiai sustiprino pagrindinės valstybės finansinę galią, tačiau karo išlaidos visą laiką viršijo pajamas. 1863 m. liepos 8 d. Lietuvos sukilimo vadovybė Vilniuje beveik aliarmuojančiai rašė provincinės valdžios organams, kad reikia atkreipti didžiausią dėmesį į mokesčių rinkimą, nes "organizacijos lėšos baigiasi".

Nėra aišku, kiek pinigų buvo surinkta Lietuvoje iš mokesčių. 19 amž. rusų istorikas Pavliščev tvirtina, kad Lietuvoje, Gudijoje ir Ukrainos dalyje buvo surinkta 755 tūkstančių rublių. Ši suma, atrodo, yra padidinta, nes į ją taip pat įeina sukilėlių paimti pinigai iš pagrobtų rusų administracijos kasų.

Atsirado ir kitų sukilimo finansinėms pajėgoms stiprinti sumanymų. Pogrindinė vyriausybė Varšuvoje nutarė išleisti į apyvaratą savuosius piniginius banknotus 50 milijonų zlotų sumai. Banknotai turėtų užrašus trimis kalbomis: lenkiškai, lietuviškai ir ukrainietiška. Nutarta buvo taip pat atmušti 1-2 milijonus zlotų metalinių pinigų. Pirkliai ir pramonės įmonių savininkai prیزadėjo "palengvinti šių pinigų kursavimą ir iš karto pripažinti juos prekyboje". Ši priemonė buvo tuo pačiu metu skirta rusų vyriausybės finansinės galios pakirtimui, nes saviems pinigams pasirodžius rinkoje, būtų paskelbtas rusiškų pinigų boikotas. Pinigų išleidimas turėjo būti laikomas didžiausioje paslapyje.

Tačiau atspausių užsienyje 1864 m. vasarą dalies banknotų nebeteko paleisti į apyvaratą, nes sukilimas jau žymiai susilpnėjo ir pogrindinė valdžia nebedisponavo reikalingomis tam tikslui priemonėmis.

Pogrindinė spauda

Vieną dinamiškiausių pogrindinės valstybės veiklos išraiškų sudarė pogrindinė spauda. 1831 m. sukilimas

panašaus reiškinių nematė praicityje. Nėra taip pat žinoma, kad slaptieji laikraščiai būtų leidžiami 19 amž. pirmos pusės pagrindinių draugijų. 1848-1849 m. slaptosios Broliškosios lietuvių jaunimo draugijos sumanymas leisti savo laikraštį liko tik projektų sferoje. Pirmieji slaptosios spaudos ženklai pasirodė prieš 1863 m. sukilimą. Pats gi sukilimas atnešė iki šiol jokiai Europos išsivaduojamam judėjimui nežinomą plačią pagrindinės spaudos bangą. 1861-1864 m. Lenkijoje, Lietuvoje, Gudijoje ir Ukrainoje buvo leidžiami 65 slapti spaudos organai. Kai kurie iš jų buvo pagrindinės vyriausybės oficialūs organai, kiti buvo leidžiami įvairių nepriklausomų idėjinų grupių. Lietuvoje ėjo apytikriai šeši laikraščiai, neskaičiuojant sporadiškų Vilniaus miesto viršininkų numeruotų aplinkraščių. Ypačiai vertėtų atkreipti dėmesį į Prūsijos leidžiamą lietuvišką laikraštį "Žinia apie lenku wajna su Maskolejs". Laikraštis buvo redaguojamas Mykolo Akelaičio. Nors skirtas visų pirma Augustavo gubernijai, laikraštis buvo platinamas taip pat Žemaitijoje. Reikia pabrėžti, kad "Žinia" buvo iš esmės pirmasis lietuviškosios spaudos organas, kuris buvo platinamas caro Rusijos aneksuotose Lietuvos žemėse ir kreipėsi visų pirma į lietuvių valstietį. Reikia manyti, kad laikraščio tiražas buvo palyginti didelis, nes tam tikras egzempliorių skaičius buvo taip pat skirtas platinimui Gudijoje (jo egzempliorius surasdavo lietuviškuose kaimuose ir Gardino gubernijoje). Tačiau perdėta atrodo A. Janulaičio informacija, kad iš viso buvo išspausdinta 15,800 egzempliorių.

Pagrindinės valstybės aparato apimtis ir spragos

Pogrindžio valdžios aparato veiksmų apimtis buvo labai plati ir kartais net pasigirdavo skundai, kad šio aparato tarnautojų darbas įgaudavo biurokratizmo požymių. Sunku yra šičia apimti visas pagrindinės valstybės veiklos sferas. Trumpai verta gal paminėti, kad sukurta buvo sveikatos tarnyba su gydytojais ir felčeriais, su slaptomis ligoninėmis Kėdainių ir Panevėžio apylinkių dvaruose pasitaikydavo ligoninių, turinčių 15-20 lovų sužeistiems sukilėliams. Miestuose veikė pagalbos teikimo komitetai sukilėlių šeimoms, vaistų ir perrišimo priemonių rinkimo komitetai bei

daugelis kitų, sudarančių pagrindinio aparato šakas ar filantropiniu pagrindu funkcionavusių institucijų.

Tačiau būtų neteisinga perdėti pagrindinės valstybės galimybes ir potencialą. Ne visos slaptos įstaigos funkcionavo pakankamai operatyviai. Svarbūs aparato postai būdavo nepilnai sukomplektuoti. Kai kuriose vietovėse sukilimo įstaigos veikė ilgą laiką atvirai, o kitose pasirodydavo tik trumpam, kad rusų kariuomenei užėjus, vėl pasitrauktų į pagrindį. Ši situacija dažnai sukeldavo pagrindinių įstaigų nestabilumą, negatyviai veikė reikalingą šiais atvejais lankstumą. Provincinių institucijų veikla buvo dažnai nekoordinuota. Jų ryšiai su Vilniaus vadovybe ne visada buvo reguliarūs. Ryšium su vis dažnėjančiais suėmimais, su kai kurių asmenų neišvermingumu, pagrindinio aparato pareigūnai per dažnai keitėsi savo funkcijose, neištengdami pakankamai suspažinti su jų sferos kompetencija.

Carinės valdžios reakcija į suklimą ir revoliucinę vyriausybę

Aplamai gi paėmus, susidariusi situacija ryškiai vedė prie carinio aneksijos režimo suirimo. Rusų vyriausybė sumišo. Muravjovas pažymėjo savo atsiminimuose, kad aukščiausieji valstybės pareigūnai sielojosi "ne dėl Lietuvos, bet dėl Peterburgo ir savo asmeniško likimo, bijodami, kad demokratinės jėgos neišsivystytų visur. Šią baimę stiprino daugelio įsitikinimas, kad Vakarų Europos didžiosios valstybės jėga įsikiš į suklimo reikalus. Muravjovas pasakoja, kad pasikalbėjime su juo Aleksandras II išreiškė savo nuogastavimą, ar "pasiseks išlaikyti Lietuvą, prijungtą prie Rusijos, ypač karo Europoje atveju". Prieš Muravjovui važiuojant į Vilnių pradėti eiti generalgubernatoriaus pareigas, carienė tartum jam pasakiusi: "O, kad galėtume nors Lietuvą išlaikyti prie mūsų".

Tačiau ir Muravjovui užėmus generalgubernatoriaus postą, nenustojo plaukti į Peterburgą aliarmuojantys signalai. Muravjovas pranešinėjo, kad "Vilniaus ir Kauno gubernijose nėra jokios valdžios, visur viešpatauja maištininkų gaujos", kad sukilimas pavojingas Rusijai ne tikrai dėl gausybės ginkluotų dalinių, bet ir "dėl jėgos ir

paslaptinumo revoliucinės organizacijos, kuri padengė savo tinklu visą kraštą". Be abejo, Muravjovo raportai galėjo turėti tendenciją perdėti sukilimo potencialą, nes Peterburgo statytinis Lietuvoje buvo suinteresuotas didesnių įgaliojimų išgavimu ir jų panaudojimu prieš kai kurias antagonistines jam grupes sostinėje. Tačiau iš esmės jo duotas įvykių aprašymas Lietuvoje atitiko tikrovę. Panašiai apibūdino situaciją laikraščio "Moskovskije Vedomosti" korespondentas 1863 m. birželio 9 d., rašydamas, kad "visa Žemaitija faktiškai priklauso revoliucinei vyriausybei. Jos valdžia labiau yra pripažįstama čia, negu Lenkijos Karalystėje". Net ir 1863 m. rugpjūčio gale, kai jau jaučiamas buvo tam tikras sukilimo atosūgis, Aleksandras II su baime pažymėjo savo asmeniškuose užrašuose, kad sukilėliai Lenkijoje ir Lietuvoje "visiškai sunaikino administraciją, kuri egzistuoja tik formaliai".

Sukilimo valdžia ne tiktai pakeitė daugeliu atvejų rusų administraciją, bet ir tose vietose, kuriose pastaroji išsilaikė, ji negalėjo tvarkingai funkcionuoti. Stigo valdininkų, nes jų dauguma buvo lenkai, kurie, pildydami pagrindinės valdžios parėdymus, pasitraukė iš rusų tarnybos. Bet ir likusiais valdininkais caro administracijos valdytojai negalėjo pasitikėti. Muravjovas pažymėjo 1863 m. gegužės mėn., kad faktiškai jo "raštinė neegzistuoja, nes jos valdininkams negalima tikėti". Be to, 1863 m. vasarą sumažėjo rusų administracijos mokesčių pajamos. Dažnai mokesčių neįmanoma buvo rinkti, be to, atsiliepdami į pagrindinės vyriausybės įsakymus, gyventojai nustojo juos mokėti. Kitas šios vyriausybės įsakymas uždraudė prekiauti su caro grobikais. Visų pirma tai buvo nukreipta prieš pašaro tiekėjus rusų armijai ir iš tikrųjų šios rūšies pristatymai žymiai sumažėjo.

Dviejų valstybių konfrontacija

Susikuria du valdymo centrai. Vienas, grobikiškas, disponuojantis milžiniška militarine jėga, bet neturintis visuomenės paramos šalyje, kitas, kovojantis dažnai be ginklo, bet turintis savo pusėje beveik gyventojų visumą. Konfliktas tarp Lenkijos - Lietuvos iš vienos, o Rusijos iš

kitos pusės perauga į konfrontaciją tarp dviejų valstybių. Tai nėra paprasta politinė konspiracija, kurią Rusijos vyriausybė praprato matyti Lenkijoje ir Lietuvoje per visą 19 amžių, bet tai jau priešingas rusų imperijai valstybės organizmas. Yra patikimų žinių, kad rusų vietininkas Lenkijos Karalystėje, Didysis kunigaikštis Konstantinas, bandė pradėti derybas su pagrindine vyriausybe.

Padėtis pradėjo keistis Muravjovui perėmus Vilniaus generalgubernatoriaus pareigas, o į "liberalinio" Konstantino vietą Lenkijos Karalystėje paskyrus naują vietininką, griežtų, bekompromisinių priemonių šalininką gen. Bergą. Be to, į 1863 m. pabaigą atpuolė viltis, kad prasidės karas tarp Europos didžiųjų valstybių ir Rusijos. Dalis visuomenės rodė vis augantį psichinį nuovargį, dalis pradėjo trauktis nuo sukilimo. Kraštutiniai sustiprėjo teroro sistema. Įvykių liudininkas pažymėjo, kad Vilnių "galima buvo palyginti su milžinišku kalėjimu. Leidžiama buvo judėti, lankyti bažnyčias, palaikyti visuomeninius ir šeimyninius santykius, o greta to reikėjo būti pasiruošusiam būti staiga suimtam ir be teismo išsiųstam į Rusijos gilumą ar pastatytam prieš karo lauko teismą, būti nuteistam į Sibirą ar gauti mirties bausmę".

Masiniai suėmimai dezorganizavo pagrindžio valdžios aparatą. Paskutiniai duomenys apie ištverusį Muravjovo terorą Lietuvos sukilimo vyriausią centrą Vilniuje išliko iš 1864 m. rugpjūčio 1 d. Paskutinis šio centro vadovas, pasirašantis savo korespondencijoje "Rawicz" (neiššifruotas slapyvardis) laiške Tautinei vyriausybei Varšuvoje rašė: "Šiuolaikinė Lietuvos padėtis yra neaprašoma. Maskva nebesirenka kelių, idant mus nutautintų. Organizacija palaiko ryšius, bet jų nebeplečia", "Rawicz" prašė Varšuvos atnaujinti ryšius, nurodyti Vilniaus vadovybei kokių kovos priemonių reikia imtis susidariusioms sąlygoms, nes "Lietuva nori ir gali prisidėti prie bendro reikalo".

Tautinės vyriausybės 1863 m. rugsėjo 13 d. atsakymas į šį laišką randamas Čartoriskų bibliotekos archyve, Krokuvoje. Tai yra juodraštis, parašytas kitoje gauto iš "Rawicz" laiško pusėje. Šiuo savo atsakymu Tautinės vyriausybės vidaus reikalų skyrius pranešė Vilniaus vadovybei, kad esamomis aplinkybėmis, "Būtina atsisakyti bet kokių parėdymų ir

veiksmų Lietuvoje". Nežinia, ar šis laiškas pastekė Vilnių. Neaišku taip pat, ar ir kokiu laipsniu Vidaus reikalų skyrius atspindėjo Tautinės vyriausybės nusistatymą. Pagaliau sunku pasakyti, ar ši vyriausybė dar funkcionavo šiuo metu. Paskutinis jos pirmininkas, Bronislaw Brzezinski, atsisakė pareigų 1864 m. liepos 5 d., o jo vieton turėjo, atrodo, atvykti pakeitėjas iš užsienio. Tačiau pastarasis nepasirodė, o Brzezinski išvyko rudenį į Prancūziją. Reikia manyti, kad 1864 m. vasaros pabaigoje Tautinė vyriausybė praktiškai jau beveik neegzistavo, o pats Brzezinski kažin ar galėjo jai vadovauti, nes jo psichinis stovis buvo labai kritiškas.

Stinga tolimesnių duomenų apie Vilniaus vadovybės likimą. Žinoma tik, kad 1863 m. rugsėjo 28 d. rusų žandarmerija apsupo Vilniaus viešbutį "Europa", ieškodama "priešvalstybinio maišto vadovų".

Išvados

1863-1864 m. pagrindinė valstybė suvaidino nepaprastai reikšmingą vaidmenį, sutelkdama visuomenę, organizuodama viso krašto ginkluotą pasipriešinimą. Tačiau, be savo praktiškos funkcijos, pagrindinė valstybė turėjo dar kitą, simbolinę funkciją. Pačiu savo egzistavimo faktu pagrindinė vyriausybė, plačiai išsišakojusi slapta valdžia palaikė visos visuomenės dvasią. Pasimetę miškuose, pasislėpę palėpėse, mirštantieji nuo žaizdų sukilėliai jautėsi daug saugiau, turėdami aukščiau savęs, gal kiek iliuzinę, bet savo laisvą tikrovę - vairuojančią jų veiksmus vyriausybę.

Būdinga, kad iš dviejų faktorių, kurie įėjo į vedamo karo kompleksą - partizanų dalinių ir pagrindinės valdžios, šis paskutinis faktorius išsilaikė ilgiau negu ginkluota kova. Beveik jau pasibaigė kautynės, o pagrindinė valstybė vis dar rodė gyvybės ženklus. Reikia manyti, kad tai rodo šios institucijos nepaprastą gajumą, gabumą funkcionuoti net ir tose sąlygose, kai oficialioji rusų valstybė ryškiai viršijo ją savo potencialu.

1863-1864 m. pagrindinė valstybė buvo unikali institucija, neturėjusi prototipų ar panašių fenomenų. Jos funkcijos skyrėsi nuo normalių valstybinių organizmų, nes pagrindžio valstybės paskirtis buvo sutelkti gyventojų visumą

neatidėliotinam politiniam tikslui. Šiam uždaviniui buvo taip pat pritaikytos atitinkamos slaptosios valstybės politinės įstaigos. Reikia taip pat atsižvelgti į svarbią aplinkybę, kad skirtingai nuo kitų valstybių, didžioji pagrindinių įstaigų dalis turėjo laikiną pobūdį, nors kita dalis buvo skirta tolimesniam funkcionavimui, šalies aneksiją pašalinus.

Sunku šiame darbe užsiimti sociologine pagrindinės valstybės analize. Tačiau, atrodo, kad jos požymiai nepritampa prie jokių ligšiol tyrinėtų valstybės modelių ir funkcijų. Skirtinga nuo kitų valstybių atrodo taip pat pagrindinės valstybės tarnybiškumo problema. Visi šie klausimai reikalauja tolimesnių tyrimų ir pagrindinio valstybingumo sąvokos atitinkamos klasifikacijos.

